

**СРПСКИ ПОТПОРНИ ФОНД У СРБИЈИ И
СА СРБИМА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И
У ПОСЛЕРАТНОМ ПЕРИОДУ**
SERBIAN RELIEF FUND IN SERBIA AND WITH THE SERBS IN
WORLD WAR ONE

Славица Поповић Филиповић
Секција за историју медицине Српског лекарског друштва

Summary

The Serbian Relief Fund was established in London on 23 September 1914. Its work and activities were supported by voluntary contributions of the peoples of the Great Britain and the British Commonwealth (Canada, Australia, New Zealand, India, South Africa, and other). During seven years, Serbian Relief Fund (SRF) collected 790,000 pounds sterling in donations and medical supplies, as well as other materiel valued at 250,000 pounds sterling. From its beginnings to its end, SRF was a private and independent humanitarian society.

SRF was working under the traditional patronage of her Majesty the Queen, as well as the Lord Bishop of London, who was the Honorary President of SRF, Bertram Christian, as the President of SRF, Robert William Seton Watson, as the Secretary, and Sir Edward Boyle, as the Treasurer.

During the War and after, SRF changed its aims in accordance with the needs in Serbia: from the first surgical hospitals to medical teams for infectious diseases during the great typhoid epidemic, financial assistance in the occupied Serbia, during the Great Serbian retreat, evacuation by sea, the Serbian refugee camps in other countries, as well as for the protection of prisoners of war and interned Serbian civilians during the occupation of Serbia, also in educating Serbian refugee children and students in the British schools and universities, and finally in the rebuilding the war-damaged country after the liberation.

From November 1914 to April 1915, SRF supplied and sent five hospitals to Serbia: the first in Skopje from November 1914, headed by Lady Paget, the second started in Skopje from February 1915, with a great support from Lady Cornelia Wimbourne. The Third SRF Hospital, headed by Mrs Mabel St Clair

Stobart, established a field hospital in Kragujevac, as well as a mobile unit, and seven dispensaries for local population. The Fourth and Fifth SRF Units, which were funded by British farmers, operated in Belgrade and Pozarevac.

The members of SRF all took part in the Great Retreat, except for Lady Paget, who was in charge of a hospital even during the occupation. SRF was among the first to establish a hospital on the Greek island of Corfu, which was later moved to the Salonika Front. The SRF workers helped in rehabilitation of injured and sick Serbian soldiers in Bizerte (Tunisia), Corsica and Algeria. During the Great War, one part of the hospital in Sorovich (at the Salonika Front) formed first aid centres in Bitola and surrounding villages for the health needs of the local population, which was constantly bombarded. After the War, SRF continued its humanitarian work for the Serbian people in different ways: by establishing hospitals in Nish, Aleksinac and Prokuplje, the Institute for the Blind in Zemun, the orthopaedic centre near Avala (Belgrade), as well as civilian dispensaries, workshops for tradesmen, and an orphanage in Nish.

While the Scottish Women's Hospitals for Foreign Service were staffed only by women, the Serbian Relief Fund hospitals had mixed personnel. The largest number of medical missions followed the wartime events, and ceased to exist after the War. On the other hand, the SRF missions operated hospitals and other humanitarian activities both during the Great War, and continued to assist the civilian population and the reconstruction of the country long after the end of the War. Over 700 SRF members were active from 1914 until 1921, while various SRF humanitarian activities continued until as late as 1953.

The SRF missions in Serbia and with the Serbs in exile made their mark in the international history of philanthropy, medicine and literature. Despite great destruction and human losses during the First World War, the history of medicine marked great medical discoveries, experience, exchange of medical knowledge and practices, huge advances in wartime surgery, better treatment of war injuries, which later became widely available to the whole world.

Оснивање и деловање Српског потпорног фонда

Доброћинство Српског потпорног фонда (the Serbian Relief Fund, 1914–1921) је тесно повезано са историјом српског народа у време Првог светског рата и у послератном периоду. Оснивање Српског потпорног фонда (даље у тексту СПФ) у Лондону, 23. септембра 1914, покренули су пријатељи српског народа у Великој Британији. Деловање фонда одржавано је добровољним прилозима народа Британије и земаља британског Комонвелта (Канаде, Аустралије, Новог Зеланда, Индије, Јужне Африке и других). Седмогодишњи рад резултирао је донацијом од 790.000 фунти стерлинга и у санитарском и другом материјалу у вредности од 250.000

фунти стерлинга.¹ Од оснивања до краја свог постојања, СПФ је деловао као приватно и независно хуманитарно друштво.

Оснивање овог хуманитарног фонда подржале су угледне личности: сер Валентин Чирол (Sir Valentine Chirol, 1852–1929), новинар Тајмса (the Times), Бертрам Кристијан (Bertram D. Christian, ?–1953), новинар, Роберт Вилијам Ситон Вотсон (Robert William Seton Watson, 1879–1951), угледни историчар и новинар Тајмса, Дејвид Лојд Џорџ (David Lloyd George, 1863–1945), члан парламента и министар финансија у британској влади, Хенри Викам Сид (Henry Wickham Steed, 1871–1956), новинар, публициста, дописник Тајмса, сер Артур Џон Еванс (Sir Arthur John Evans, 1851–1941), професор на Оксфорду, археолог, који је открио Кносос на Криту, сер Чарлс Вилијам Чедвик Оман (Sir Charles William Chadwick Oman, 1860–1946), професор историје на Оксфорду, Џорџ Маколи Тревелијан (George Macaulay Trevelyan, 1876–1962), предавач историје на Кембриџу, леди Бојл (Lady Constance Jane Knight Boyle) и њен син сер Едвард Бојл (Sir Edward Boyle, 2nd Baronet, 1878–1945), члан Балканског комитета, Харолд Темперли (Harold William Vazeille Temperley, 1879–1939), историчар на Кембриџу, Ноел Едвард Ноел-Бакстон (Noel Edward Noel-Buxton, 1869–1948), члан парламента, А. Х. Е. Тејлор (A. H. E. Taylor), историчар, Волтер Херингтон Кроферд-Прајс (Walter Harrington Crawford Price, 1881–1967), сер Едмунд Џон Монсон (Sir Edmund John Monson, 1883–1969), вишегодишњи дипломата у Цариграду и на Балкану...

У промоцији српске културе и историје у Великој Британији, учествовао је један број српских интелектуалаца, који је тада боравио у Лондону: Јован Цвијић, географ, Богдан Поповић, професор и писац, Матија Бошковић, српски посланик у Енглеској, Славко Грујић, српски дипломата, Павле Поповић, књижевни историчар, професор, Гргур Јакшић, дугогодишњи посланик у Паризу, Војислав М. Јовановић, књижевни историчар, др Александар Белић, лингвиста, Тихомир Ђорђевић, историчар, етнолог, Милан Ђурчин, песник и публициста, Чедомиљ Мијатовић, историчар, дипломата, Владика Николај Велимировић, духовник, мислилац, писац и други бројни интелектуалци, који су заступали политику уједињења и хуманизма.

Деловање Српског потпорног фонда подржало је и неколико жена, које су судбином биле повезане са српским народом, па отуда боље упознале друштвене прилике у Србији. Биле су то Мабел Данлоп Грујић, супруга Славка Грујића, тадашњег секретара Министарства спољних послова, кнегиња Дарија Прат, супруга кнеза Алексе Карађорђевића, праунука војда Карађорђа Петровића, леди Пеџет, супруга енглеског дипломате у Србији, сер Ралф Пеџета, госпођа Елизабет Беси Христић, са ћерком Ани Христић, снаха и унука Николе Христића, вишегодишњег председника српске владе, леди Вајтхед (the Hon. Lady Whitehead), која

¹ „Највећи добротвори Србије у рату – Српски потпорни фонд“ (the Serbian Relief Fund), Нова Европа, 1925.

је боровила у Београду у периоду 1906–1910, као супруга Џона Вајтхеда, британског посланика у Србији.

СПФ је радио под покровитељством Њ. В. Краљице (Her Majesty the Queen), почасним председником Епископом Лондона (the Lord Bishop of London), са председавајућим – господином Бертрам Кристијан, секретаром Ситон Вотсоном (Robert William Seton Watson) и благајником сер Едвард Бојлом (Sir Edward Boyle).² Од 1917, Одбор СПФ је био у саставу: председавајући – лорд Хенри Кевндиш Бентиник (Lord Henry Cavendish Bentinick), заменик председавајућег – господин Глин Вилијамс (Mr Glynne Williams), почасни благајник – гроф Плимута (the Earl of Plymouth), почасни секретар – Ситон Вотсон, секретар за финансијске послове – господин Францис Купер (Mr Francis A. Cooper), генерални секретар – господин Скот (Mr F. M. Scott), члан Парламента.

Током рата и по ослобођењу, Фонд је мењао своје циљеве зависно од потреба у Србији: од првих хируршких болница до медицинских екипа за лечење инфективних болести у време велике епидемије пегавог тифуса, материјалној помоћи у окупираној земљи, у повлачењу и искрцавану, евакуацији и смештају избеглица, заштити ратних заробљеника и интернираних цивила у логорима, у обнављању ослобођене, али разрушене земље. СПФ је помагао српску војску и народ у Србији, у повлачењу у Скадру, у Драчу, на Крфу, у Солуну, у Битољу, у Француској. Комитет СПФ подржао је рад Друштва српског Црвеног крста у Србији и избеглиштву. Позната је сарадња СПФ са Болницама шкотских жена, које су својом мисијом помогле српски народ у Србији, али пратиле и српску војску на свим фронтима: у Србији, на Солунском фронту, на Корзици и у Француској, у Бизерти (Африка) и Алжиру, на руском фронту и Добруци.

Делатност СПФ подржало је преко 700 чланова, а велики број хуманиста провео је године у добровољном раду: Lady Boyle, Sir Edward Boyle, Mrs Carrington Wilde, Lady Grogan,³ Mrs Seton Watson, Lady Cowdray, Lady Paget, Dr James Berry, Dr Frances May Dickinson Berry, Mrs Mabel Dunlop Grouich, Mrs Elizabeth Christitch, Miss Annie Christitch и многи други.

² The Serbian Relief Fund – Report of the Mansion House Meeting, March 22, 1915, London, 1915.

³ Леди Гроган (Lady Eleonor Grogan), члан Извршног комитета СНФ, задужена за ангажовање медицинског и другог особља за рад у мисијама СПФ, примила је на хиљаде писама и порука из земље и света: Eleonor W. S. Grogan, Chairman of the Staff Sub-Committee, the Serbian Relief Fund, 5 Cromwell Road, London SW7.

Медицинске мисије Српског потпорног фонда у Србији

Прва јединица Српског потпорног фонда у Скопљу (The Serbian Relief Fund, Unit No. 1), под управом леди Пеџет

Прва јединица СПФ, под руководством Леди Пеџет⁴ болница са 270 постеља опремљена за хирургију, стигла је у Србију 17. новембра 1914, распоређена у Скопљу, била је смештена у згради бивше гимназије. Јединица је у свом саставу имала пет лекара, велики број обучених милосрдних сестара, болничара и другог особља (укупно 50 чланова). Главни хирург др Џејмс Морисон (Dr James T. J. Morrison),⁵ виши хирург из Краљичине болнице у Бирмингему и професор судске медицине Медицинског факултета, Бирмингем Универзитета, предводио је четворочлану хируршку екипу: др Волтер Причард Итон (Dr Walter Prichard Eaton, 1878–1957), др Нобел (Dr W. B. Knobel), др Елиот (Dr E. F. Elliot) и др Гвини Меитленд (Dr T. Gwynne Maitland, Director of the Typhus Colony), који ће преузети организацију и руководство VI резервне болнице за оболеле од пегавог тифуса.

Под управом главне медицинске сестре, госпођице L. Ball, сестринство су чиниле обучене медицинске сестре: госпођице Atkinson, Barlow, Bullock, Caldwell, Crombleholme, Coleman, Egerton, Gray, Hudson, Johnson, Lynn Jones, Levenson, Mellis, Mansell, Mann, O'Neill, Parsons, Polgreen, Rankin, Round, Robinshaw, Sharpin, Skerchley, Scammell, госпођа Wallace, Mlle Villemont и две милосрдне сестре из Данске, госпођице Gravesen и Wifstrand (сестринство по репатријацији, априла 1916).

У време велике епидемије пегавог тифуса, у Скопљу је радило шест болница, које су биле препуних оболелих, а вршиле су пријем дању и ноћу. Мада је болница у оснивању била намењена хирургији, врло брзо је подељена на хируршко одељење и болницу за лечење оболелих од пегавог тифуса. Долазак мисије леди Пеџет помогао је да се растерете постојећи капацитети, а болница је примала подједнако рањенике и локално становништво, оболело од рекуренса, трбушног тифуса и дизинтерије. Јануара 1915, СПФ болници у Скопљу, је у време велике епидемије пегавца примила 600 пацијената, а међу оболелим била је леди Пеџет и шеснаест чланова медицинске екипе.

У циљу организованог сузбијања епидемије пегавца, рекуренса, трбушног тифуса и других инфективних болести у Скопљу је фебруара

⁴ Леди Пеџет (Lady Louise Margaret Leila Wemyss Paget, 1881–1958), супруга Ралфа Пеџета, који је као британски дипломата боравио у Србији, од 1910–1913. Леди Пеџет је у време Првог балканског рата била добровољна болничарка у IV београдској резервној болници, коју је организовало Коло српских сестара.

⁵ Др Џејмс Морисон (Dr James Thomas Jackman Morrison, M.B, F.R.C.S, 1857–1933), хирург великог искуства, члан Краљевског удружења хирурга, Британског удружења лекара, професор судске медицине, шеф хируршке екипе Прве јединице СПФ у Скопљу. Носилац је Ордена Белог Орла и Ордена Светог Саве. О својим искуствима у Србији, др Морисон је објавио: James Morrison, Experiences in Serbia, 1914–1915, 1915.

1915. формиран локални Одбор за сузбијање епидемије. Чланови Одбора били су: активни санитетски пуковник др Милан М. Жерајић, активни санитетски мајор др Милутин Живковић, резервни санитетски мајор др Михаило Шушкаловић и канадски лекар Хауард Грин Бери (Dr Howard Green Baggie, 1872–1942), представник енглеске санитетске мисије у Скопљу. Како су се чланови одбора упознали са епидемиолошком ситуацијом предложили су хитне мере за сузбијање епидемије пегавог тифуса у Скопљу и околини: изолација оболелих лица, отварање две заразне болнице, 15 изолационих барака за скопски гарнизон и 28 барака за Приштину, Нови Пазар, Пријепоље, Охрид, Прилеп и остале вароши, које су припадале тзв „Новим областима“.

Скопље је било главни војни и административни центар на југу тадашње Србије. У граду, од 20. новембра 1914. паралелно је радила болница у организацији Британског друштва Црвеног крста (The British Red Cross Society Unit), под управом канадског лекара др Хауарда Берија, са шест хирурга. Један од хирурга јединице, др Џонсон Ебрахам (Dr J. Johnson Abraham), аутор дела *Мој балкански дневник* (My Balkan Log), врло сликовито описује епидемију пегавог тифуса у Скопљу у то време. Недостатак специјалиста за епидемиологију и инфектологију приморао је Леди Пеџет да се обрати леди Гроган и Комитету СПФ и затражи помоћ медицинског особља за лечење инфективних болести. У међувремену, Прва јединица СПФ у Скопљу је 1. марта 1915. отворила Шесту резервну болницу за оболеле од пегавог тифуса, под руководством др Меитленда. Он ће заједно са лекарима српског војног санитета, канадским лекаром др Хауардом Беријем и др Нобелом, из мисије леди Пеџет, направити план за организовано сузбијање епидемије.

О раду резервне болнице др Меитленд је записао: „Од првог марта до краја априла 1915, кроз наше руке прошло је 1.800 случаја оболелих од пегавог тифуса. Немогуће је направити било какве тачне процене о смртности и трајању епидемије, јер болница је била озбиљно хендикепирана несташницом сестара и болничког особља. Што се тиче болнице, епидемија је потпуно потцењена у време прве три недеље. Међу локалним докторима била је тако велика смртност, да оних неколико који су могли да преузму руководство Опште болнице за тифусаре морали су да препусте надгледање и лечење пацијената скоро потпуно у руке болничара.“⁶

У време повлачења српске војске, октобра 1915, сер Ралф Пеџет је захтевао да се Прва јединица СПФ повуче са осталим медицинских мисијама. У договору са својом мисијом леди Пеџет је одбила наређење да напусти болницу, јер многи болесници и рањеници нису били физички способни за евакуацију. Прва јединица СПФ у Скопљу, под руководством леди Пеџет, пала је у ропство и радила под контролом окупатора, од 22. октобра 1915.

⁶ Dr T. Gwynne Maitland, The Typhus Epidemic in Serbia, the British Journal of Nursing, August 28, 1915, 167–168.

По др Морисону, до непријатељске офанзије болница СПФ у Скопљу је примила 700 рањеника, од којих је 65 преминуло. Бринући се за болесне, рањене, сиромаше, избегле у време окупације, леди Пеџет и њена мисија нису запоставиле ни помоћ локалном становништву. СПФ је у Скопљу основао велики магацин рубља, обуће, одеће, санитетског материјала и хране. Захваљујући овим залихама леди Пеџет је снабдела храном и одећом многе избеглице. Нису само сиромашни долазили у болницу по храну и помоћ већ и српске госпође, пошто српски новац није више био вредан. Број сиромашних, који је зависио од помоћи магацина СПФ у болници леди Пеџет стално се повећавао. Половином децембра 1915, било је 3.117 у једном дану, два дана касније 3.371, а за неколико дана тај број је прешао четири хиљаде. Болница СПФ је отворила диспанзер у граду за потребе цивилног становништва, које би иначе био без медицинске помоћи. Два лекара су приписивала лекове и обављала преподне прегледе пацијената у диспанзеру, а поподне су вршили хитне кућне посете, као и прегледе затвореника у касарнама.

„Крајем новембра месеца дошла је из Призрена, пешице, група од 105 српских ђака са два професора. Они су данима тумарали по снегу и стигли у Скопље без обуће, огољени и покривени ледом; постали су такође штићеници болнице, где су били обучени, нахрањени, лечени и били склоњени и спасени.“⁷

После шестомесечног рада болнице у окупираном граду, леди Пеџет је успела да добије дозволу за репатријацију мисије. Леди Пеџет се са болничким особљем повукла преко Софије, Букурешта, Петрограда и скандинавских земаља. Особље мисије (32 чланова) је путовало преко месец дана и стигло у домовину 3. априла 1916.

Друга јединица Српског потпорног фонда у Скопљу (The Serbian Relief Fund Unit No. 2, 'Lady Cornelia Wimbourne Unit')

Друга јединица СПФ у Скопљу, стигла је у Скопље 13. фебруара 1915. као појачање Првој болници СПФ, која је у Скопљу радила од новембра 1914. Јединица је добила назив по леди Корнелији Вимборн (Lady Cornelia Wimbourne),⁸ која је опремила и финансијски помогла њено оснивање. Јединица од 46 чланова, капацитета 150 болничких постеља била је смештена у згради, у којој је претходно радила грчка јединица Црвеног крста. Екипа је убрзо по доласку прискочила у помоћ Првој јединици, где је неко време једна медицинска сестра (Флора Скот), сама неговала 300 пацијената, јер се разболело шеснаест чланова особља, укључујући и леди Пеџет.

⁷ Anne Powell, *Women in the War Zone*, The History Press, the Great Britain, 2009, 199–206.

⁸ Леди Корнелија Вимборн (Lady Cornelia Wimbourne, 1847–1927), супруга првог Барона Вимборн (1st Baron Wimborne, 1835–1914), рођена тетка Винстона Черчила и блиска рођака ирског вицекраља. Због изузетно строгих захтева за смештај болнице, високих плата за поједине чланове, понуда за Јединицу леди Вимборн није била најповољнија, али је Никола Пашић сматрао да је треба прихватити из политичких разлога.

Поред административног управника др Грејема (Mr W. P. G. Graham), некадашњег директора јавног здравља у Египту, јединица је имала три хирурга: главни хирург др Едмунд Џонс (Dr Edmund B. Jones), члан Краљевског удружења хирурга у Енглеској; први хируршки помоћник – др Ленселот Ворд (Dr Lancelot Barrington Ward, 1884–1953), после студија на Оксфорду, дипломирао медицину и хирургију на Медицинском факултету у Единбургу (1908), примљен за члана Краљевског удружења хирурга у Шкотској и Енглеској; други хируршки помоћник, др Артур Х. Синклер (Dr Arthur Henry Havens Sinclair, 1868–1962), доктор медицинских наука, хирург и професор у Единбургу, један од пионира британске офталмологије; два лекара – пуковник др П. Х. Мичинер (Dr P. H. Mitchiner) и др Белингхем Смит (Dr Bellingham Smith); а за епидемиолога и бактериолога ангажована је др Елси Делиел (Dr Elsie Jean Dalyell, 1881–1948), Аустралијанка из Сиднеја, дипломирала на Медицинском факултету за жене у Сиднеју (1910), која је у то време у Лондону, обављала специјализацију на Листер институту.

Госпођица Евелина Робертс (Miss Eveline Roberts) је била главна медицинска сестра „Јединице Леди Корнелија Вимборн“ а сестринство су чиниле милосрдне сестре, госпођице: M. G. Davies, Eleanor Davies, Atkinson, Bishop, Frost, Sinclair, Davidson, Sketchley, Thompson, Ethel Thompson. Остало особље болнице чинили су: апотекар, официр одговоран за снабдевање, смештај и превоз, девет болничарки, дванаест болничара, кувар, помоћник куvara и две раднице у вешерају.

Доласком лета 1915, настало је затишје на ратишту, а у болницама је било све мање пацијената. Због недовољног ангажовања, првенствено у хирургији, међу првима се у Британију вратила Друга јединица СПФ. Док је главни део јединице отпутовао у домовину, особље које је желело да остане придружено је мисији леди Пеџет и другим мисијама.

Трећа јединица Српског потпорног фонда у Крагујевцу (The Serbian Relief Fund, Unit No. 3) под управом госпође Мадел Стобарт

Трећа јединица СПФ у Крагујевцу, формирана уз помоћ Женске јединице за хитну помоћ (the Women's Emergency Corps), под управом госпође Мадел Стобарт (Mrs Mabel St. Clair Stobart),⁹ радила је од 20. априла 1915. до октобра 1915. Уз помоћ др Лазара Генчића, начелника

⁹ Госпођа Стобарт (Mrs Mabel Anne St. Clair Stobart, 1862–1954), руководилац 'Мобилне женске јединице за болесне и рањене' (the Women's Sick and Wounded Convoy Corps), основане у Енглеској (1907), са задатком да обавља службу између пољске и стационарне болнице у случају рата. Априла 1915, М. Стобарт је дошла у Србију, на челу Треће јединице СПФ у Крагујевцу, где је формирала и мобилну јединицу у пратњи српске армије и седам диспанзера за лечење локалног становника. Октобра 1915, командовала је пољском болницом у пратњи српске војске у повлачењу, а у Бриндизи је стигла без жртава и са сачуваном болничком опремом. Носилац је Ордена Белог Орла, Ордена Светог Саве и Медаље српског Црвеног крста.

српског војног санитета, госпођа Стобарт је са члановима јединице поставила пољску болницу на периферији Крагујевца. Била је смештена у 60 шатора, имала је пријемно одељење, болесничке собе са укупно 300 постеља (касније са 500), ординације, рентген кабинет, апотеку, магацин, кухињу, трпезарију и пратеће објекте.

Јединица од 45 чланова (осам мушкараца), са обученим медицинским особљем имала је седам лекарки: главна лекарка др Мадел Кинг Меј (Dr Mabel Eliza King May, дипломирала медицину у Манчестеру, 1911), њена сестра др Кеит Кинг Меј (Dr Kate King May Atkinson, диплома медицине, Манчестер, 1914), др Едит Мод Марсден (Dr Edith Maude Marsden, Манчестер, 1909), др Битрис Коксон (Dr Beatrice Coxon, Шкотска, 1909), др Кетрин Пеин (Dr Catherine Payne, Лондон, 1907), доктор медицинских наука Хелен Хенсон (Dr Helen V. Hanson, Лондон, 1901), др Изабел Теит (Dr Isobel Tate, доктор медицинских наука из Ирске).

Доласком лета Стобарт је отворила седам диспанзера широм Шумадије (Крагујевац, Рековац, Лапово, Рудник, Наталинци, Витановац и Овчар Бања), намењених лечењу локалног становништва. Од маја до септембра 1915, као појачање за рад у диспанзерима стигло је 40 жена, међу њима седам лекарки: Канађанка др Хериет Кокбурн (Dr Harriet Cockburn, Trinity College, Toronto, 1897), доктор медицинских наука, др Ен Мункастер (Dr Anna Leila Muncaster, 1885–1930), дипломирала медицину 1909, у Единбургу, др Гертруда МекЛарен (Dr Gertrude MacLaren, Edinburgh, 1902), др Хелена Хол (Dr Helena Hall, Ирска, 1902), школски здравствени инспектор у Лондону, др Ада Макмилан (Dr Ada J. Macmillan, Edinburgh, 1909), др Стуарт (Dr M. Stewart, Belfast), којима се убрзо придружила др Милдред Стејли (Dr Mildred E. Staley, London School of Medicine for Women, London), која је дошла са Новог Зеланда, да би преузела место лекара у женској болници у Француској. Диспанзери су оправдали своје постојање, јер је лекарску помоћ потражило око 20.000 људи (у просеку 100 пацијената на дан), оболелих од тифуса, дифтерије или повратне грознице. У великом броју жртава у Крагујевцу, у време епидемије 1915, преминуле су три чланице СПФ: госпођа Дирмер (Mrs Mabel Dearmer), Лорна Ферис (Miss Lorna Ferriss), а по повратку у домовину и медицинска сестра Бјури (Miss E. V. Bury), две чланице Болнице шкотских жена: Лујза Џордан и Маргарет Фрејзер и др Елизабет Рос (Dr Elizabeth Ross), шкотска лекарка, која је из Персије дошла у Србију крајем 1914, и радила у највећој крагујевачкој болници за заразне болести.

По смиривању епидемије, госпођа Стобарт је основала мобилну јединицу, која ће бити позната као 'Летећа јединица' (the First Anglo-Serbian Hospital).¹⁰ Јединица ће пратити Шумадијску дивизију I позива,

¹⁰ 'Летећа јединица' (1st Anglo-Serbian Hospital), на челу са Стобарт, особље: 17 чланова, др Beatrice Coxon и др Catherine Payne. Болница од 150 постеља, 30 запрежних возила, 7 коњских и 6 лаких аутомобила, са великом залихом санитетског материјала и лекова. Из Крагујевца, болница је пребачена возом у Пирот, започела да ради у селу Суви дол, 20. августа 1915. и примила 596 рањеника и 52 пацијента, тачан број није познат због отежане евиденције. Октобра се јединица повукла преко Косова и доцније спојила са остатком јединице.

под командом пуковника Божидара Терзића. У време повлачења српске војске октобра 1915, главна лекарка др Мабел Кинг Меј (Dr Mabel Eliza King May) руководила је Трећом јединицом СПФ, којој су се придружиле и чланице данске медицинске мисије, док је госпођи Стобарт поверено командовање пољском болницом. О храбром деловању једне женске болнице, о вођи која је прихватила Србију *'као своју судбину'*, о доживљају једне странкиње о *'величанственим пределима Србије'* и *'светом духу Лазара'*, који је осетила у сваком српском војнику, госпођа Стобарт је написала књигу: „Огњени мач у Србији и другде“ (Mabel St. Clair Stobart, *the Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London, 1916). У дружењу са Србима госпођа Стобарт је *„схватила да је представа о ратоборној нарави српског народа, која је у великој мери преовладава у Западној Европи била погрешна. Просечан српски сељак-војник није окрутан, суров и борбе жељан дивљак каквим су га често приказивали. Он не воли борбу, али воли, уз сав свој занос песничке природе, своју породицу, свој дом, своје имање и своју отаџбину.“*¹¹ После Првог светског рата госпођа Стобарт је продужила да промовише Србију и прикупља помоћ за српски народ.

Четврта јединица Српског потпорног фонда у Београду

Прва јединица британских фармера (The First British Farmers' Unit)

Четврта јединица СПФ у Београду – Прва јединица британских фармера, формирана је у Лондону, путовала преко Солуна (15. априла), дошла је у Србију у другој половини априла 1915. Др Херберт Браун (Dr Herbert Brown, 1877–1958), лекар из Глазгова се, у име бројних британских фармера и великих земљопоседника, ангажовао за формирање две фармерске јединице, које су послате у Србију. Велику подршку добио је Мабел Грујић, од значајног заступника српске борбе, Артура Стенлија (Arthur Stanley), председника Британског друштва Црвеног крста и лорда Ротшилда (Lord Rothschild), председника St John's Ambulance.¹²

Прва јединица, под руководством администратора г. Л. М. Винча (Mr. L. M. Wynch), секретара г. Артура Мура (Mr Arthur Moore), била је намењена санирању оболелих од пегавог тифуса, па је у свом саставу имала епидемиологе и бактериологе, обучене медицинске сестре, санитарне инспекторе и друго особље квалификовано за лечење инфективних болести. Особље 42 чланова: лекарска екипа са др Бидел (Mr A. J. Beadel), др Морисон (Dr R. M. Morison) и др Вилман (Dr J. W. Wilman), предвођена др Фабијаном Хирстом (Dr L. Fabian Hirst), еминентним епи-

¹¹ Stobart, Mrs. St. Clair, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London, Hodder and Stoughton, 1916.

¹² Milan Grba, *the British Medical Units in Serbia in the WW1*, South Slav Journal, London, Vol. 16, No. 3–4.

демиологом и бактериологом,¹³ главна медицинска сестра госпођица Моузли (Miss Mozley).

Како је епидемија слабила већи део јединице се вратио у домовину августа 1915, да би на њено место касније у Пожаревац дошла Друга јединица британских фармера. У време повлачења октобра 1915, јединица из Београда је евакуисана у Врњачку Бању, где ће радити до фебруара 1916, када је извршена репатријација преосталих чланова обе јединице.

Пета јединица Српског потпорног фонда у Пожаревцу Друга јединица британских фармера (The Second British Farmers' Unit)

Пета јединица СПФ у Пожаревцу – Друга јединица британских фармера, кренула је из Лондона, 8. маја 1915, пловила Медитераном јахтом сер Томаса Липтона и преко Солуна стигла у Србију. Прва и Друга јединица британских фармера су заједно имале око 70 чланова, а прозване су „фармерске“ јер су настале прилозима британских фармера. Обе јединице су биле опремљене и намењене првенствено лечењу инфективних болести, а имале су велику помоћ у санитарском материјалу и медицинском особљу од стране Британског друштва Црвеног крста. Јединица је радила у Пожаревцу од маја 1915, а доцније је пребачена у Београд, да замени Прву јединицу британских фармера, која се већим делом вратила у домовину, а током повлачења и после тога, радила је у Врњачкој Бањи, до репатријације фебруара 1916.

Друга јединица британских фармера, у организацији СПФ, под административном управом господина Парсонса (Mr Parsons), имала је четири лекара у свом саставу: главни лекар привремени капетан др Филип Сикомб (Dr Philip John Ambrose Seacombe),¹⁴ др Арнолд Хенри (Dr Arnold K. Henry, 1886–1962), дипломирао медицину на Тринити колеџу (the Trinity College, 1911), у Ирској, члан Краљевског удружења хирурга, дугогодишњи хирург и универзитетски професор анатомије, његова супруга др Дороти Милн–Хенри (Dr Dorothy Milne–Henry) и др Доротеа Клара Мод (Dr Dorothea Clara Maude).¹⁵ У екипи је Канађанка

¹³ Dr L. Fabian Hirst, доктор медицинских наука (Лондон), руководилац бактериолошке службе у Цејлону (Шри Ланка), коју је dr Marshal Phillip основао 1911. Др Хирст је био међународно познат по свом открићу да су пацови са бродова били преносиоци куге у граду Коломбу (1914). Др Хирст је аутор књиге „Освајање куге“ (The Conquest of Plague, the Study of the Evolution of Epidemiology, Oxford University Press, 1953).

¹⁴ Temp. Capt. Philip John Ambrose Seacombe, M. B., the Royal Army Medical Corps Mission to Serbia, was decorated with Order of St. Sava, 5th Class, Supplement to the London Gazette, 16 May 1916. 4935.

¹⁵ Др Доротеа Клара Мод (Dr Dorothea Clara Maude, 1879–1959), води порекло из англо–ирске породице, после Оксфорда студирала је медицину на Медицинском факултету за жене у Лондону (the School of Medicine for Women, London's Royal Free Hospital), магистрала на Тринити колеџу (the Trinity College) у Даблину. У Србију је дошла као

Цозефина Вајтхед (Josephine Whitehead), инжењер, Маргарет Мекфеј (Margaret MacFie), социјална радница, дипломирани лингвиста са Оксфорда, шеснаест обучених медицинских сестара: D. M. Argent, F. C. Armstrong, E. M. Crouch, H. A. Foss, E. H. Furminger, F. E. MacCoy, A. Mchaffy, G. Morris, L. A. Moore, A. Murphy, H. F. Simmons, F. E. Swift, V. West, Symes, M. E. Wheaton и M. Wilkins, болничарке и друго помоћно особље.

Вест о ефикасним лекарским услугама брзо се ширила, па је тако у болницу и амбуланте у Пожаревцу долазило све више пацијената. Осећао се велики недостатак лекара у Србији, јер је у периоду 1912–1918, преминуло или погинуло 153 лекара (90 умрло у време епидемије) и 27 студента медицине, што је чинило трећину од укупног броја српских лекара.¹⁶ Др Доротеа Мод је пружање лекарских услуга, које су укључивале и давање анестезија, обављала у амбуланти у Пожаревцу и другом болничком кампу, удаљеном три миље од града. Друга јединица британских фармера се из Пожаревца преселила у Београд, где је др Мод провела три недеље. У том периоду написала је брошуру о туберкулози, која је објављена у Србији. У пратњи неколико оболелих медицинских сестара, др Мод се вратила у Лондон, пре него што је почело повлачење.

Елен Чиверс Дејвис (Ellen Chivers Davies) у саставу болнице од јуна 1915, учествовала је у покрету јединице од Пожаревца, преко Лучице до Београда, а по повлачењу са мисијом боравила је у Врњачкој Бањи. О својим искуствима у Србији, Елен Чиверс Дејвис је објавила сећања *Један фармер у Србији* (Ellen Chivers Davies, A Farmer in Serbia, London, 1916). Друга фармерска јединица је репатрирана са осталим члановима савезничким медицинским мисија, фебруара 1916.

Болница Српског потпорног фонда на Крфу (The Serbian Relief Fund Hospital, Unit No. 6)

После дугог исцрпљујућег повлачања, на обалама Јадранског мора, српску војску није дочекала организована савезничка помоћ, већ само појединачно добровољци. О последицама повлачења сведоче Теодор Риг (Mr Theodore Rigg) и Роберт Тетлок (Mr Robert R. Tatlock), који су децембра и јануара 1916, дочекивали колоне српских војника и избеглица у Скадру и Драчу. На њима је било да обезбеде прву помоћ за неких десет хиљада избеглица, чији се број стално повећавао. Уз помоћ СПФ,

анестезиолог и хируршки помоћник у саставу Пете јединице СПФ (Друга јединица британских фармера), која је од маја 1915. радила у Пожаревцу, потом кратко у Београду. Почетком 1916, придружила се свом стрицу Alwyne Maude, који је уз помоћ Комитета за лечење савезничких рањеника (the Wounded Allies Relief Committee) поставио болницу на Крфу. Половином октобра 1916, болница са Крфа је пребачена 60 миља северно од Солуна, у Водену. Др Мод је због болести напустила болницу 30. априла 1917.

¹⁶ Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918, Српско лекарско друштво, Београдска књига, Београд, 2011.

они су пружили најнужнију помоћ у храни, одећи и шаторима. „Данима су пристизале колоне погурених тела и погнутих глава. Они нису били поносни, већ људи сломљеног срца. Људска бића, која су дошла у Скадар била су једна група војника и цивилних лица, обучена у дроњцима и прљавој отрцаној одећи. Бледа, мршава, исцурпена и изгладнела тела, која су кашљала, тресла се од хладноће, јер је остала без капута, коју је на путу дала у замену за храну.“¹⁷

Убрзо пошто су из Србије пристигли први чланови СПФ, а српски војници пребачени на Крф, приступило се формирању болнице. Болница Српског потпорног фонда Бр 6 (the Serbian Relief Fund Unit, No. 6) на Крфу, у Корацио, имала је 200 постеља. Била је смештена испод две дрвене бараке, једна хируршка, друга болничка, а имала је три шатора за болеснике, два шатора за посебне пацијенте, један мали изолован камп сваки са 30 постеља за оболеле од туберкулозе. Професор Роберт Кар (Rober Carr Bosanquet, 1871–1935), шеф катедре класичне археологије у Британској школи у Атини, преузео је административну управу новоформиране медицинске мисије СПФ на Крфу. Искусну медицинску екипу су чинили: професор тропске медицине, италијанског порекла др Алдо Каstellани (Dr Aldo Castellani), познат европски бактериолог, који је већ као члан мисије др Ричарда Стронга радио у Србији,¹⁸ главни хирург др Вилијам Едвин Хеиг (Dr William Edwin Haigh),¹⁹ лекарски помоћници др Ада Мекмилан (Dr Ada J. Macmillan) и др Гертруда МекЛарен (Dr Gertrude MacLaren), госпођа Сент Џон (L. M. St. John), главна медицинска сестра, британске болничарке и око 30 српских болничара.²⁰ У луци на Крфу, Флора Сандес (Miss Flora Sandes, 1876–1956),²¹ је помагала при пријему хране и помоћи СПФ и њихов транспорт у мага-

¹⁷ The Serbian Relief Fund, Report on relief work since the enemy occupation of Serbia, London, May 1916, 7.

¹⁸ Др Алдо Каstellани (Dr Aldo Castellani, 1877–1971), италијанског порекла, завршио медицину у Фиренци 1899, радио у Бону и Лондону на Колеџу за тропску медицину, потом у Уганди и Цејлону, професор тропске медицине на универзитетима у Луизијани и Риму. После II светског рата у пратњи италијанске краљице у егзилу, живео је у Лисабону, где је био професор Лисабонског Института за Тропску Медицину. У Србији је 1915, уведена обавезна вакцинација против колере и трбушног тифуса, а контролу у припремању вакцине у српским лабораторијумима је била поверена др Каstellанију, члану медицинске мисије др Ричарда Стронга.

¹⁹ Др Вилијам Едвин Хеиг (Dr William Edwin Haigh, F.R.A.C.), члан Краљевског удружења хирурга, ангажован од српске владе као лекар великог искуства. У Србију је стигао из Кине, марта 1915. У току рада у болници у Смедеревској Паланци, оболео је од тифуса, а лечила га је др Кетрин Мекфејл и сестра Мекензи.

²⁰ Lady Grogan reports on behalf of the SRF on Corfu: The British Journal of Nursing, 29 July 1916, Vol 57, 92.

²¹ Флора Сандес (Flora Sandes, 1878–1955), ирског порекла, као добровољна болничарка дошла је у Србију августа 1914, радила у болницама у Крагујевцу и Ваљеву, а повлачењем се прикључила српској војсци, где је унапређена у чин капетана. Носилац високих српских одликовања, остала је да живи у Београду након рата. Louise Miller, A Fine Brother: The Life of Captain Flora Sandes, Alma Books Ltd, 2012.

цине, док је вођење кантине за српске војнике у Потамосу, обављала Емили Симондс (Miss Emily Simmonds, 1888–1966). Флора и Емили су биле квалификоване медицинске сестре, које су међу првим добровољцима стигле у Србију, августа 1914, и радиле у ваљевској болници у жижи епидемије пегавог тифуса.

Фебруара 1916. СПФ је овој болници послао велику количину санитарског материјала и појачање у особљу: административног управника – Едварда Ворена (Edward P. Warren), лекарке др Милдред Стејли (Dr Mildred E. Staley)²² и др Лене Потер (Dr Lena M. Potter), главну медицинску сестру – Miss Mozley, секретарицу – MacGlade, медицинске сестре, госпођице: M. Cockrill, L. Gerard, J. Kennedy, C.A. Morris, Dorothy Newhall, E. V. Newman, M. Stephenson, R. Stone, E. Wren, H. Willis, једног преводиоца, једног куvara и шест болничара. Медицинска екипа је пошла из Лондона 14. фебруара 1916, а почетком марта се придружила јединици СПФ, која је почела да ради на Крфу, одмах по повлачењу.²³

Др Милдред Стејли, сведок великих српских страдања доцније је објавила своју аутобиографију *Танисерија сећања*. У поглављу посвећеном Србима навела је податак да је на Крфу, само у селима Паипити и Потамос преминуло око девет хиљада српских регрута.²⁴ Др Милдред Стејли, рођена у Хонолулу, добро је говорила француски језик, па тако је помогла сарадњу савезничког санитета, посебно организацију француских болница за српске војнике. На Крфу је СПФ формирао избеглички логор смештен испод шатора, а доцније и диспанзер за српске официре и војнике.

Почетком 1916, господин Алвин Мод (Mr Alwyne Maude), је уз помоћ Комитета за лечење савезничких рањеника (the Wounded Allies Relief Committee), основао болницу на Крфу и позвао своју братаницу др Доротее Мод, да се придружи екипи. Болница је била постављена на имању Виле Сан Стефано у Агиос Стефаносу, високо у брдима, неких дванаест миља од главног града Керкире (Крфа). Саградио је бараке, разапео шаторе али и преуредио старе штале и настрешнице како би склонио изнемогле путнике из крцатог пристаништа. „Срби у егзилу су продужили да се боре за опстанак.“ Записала је у свом дневнику др Доротее Мод, која је пре повлачења била у саставу Пете јединице СПФ у Пожаревцу: „Сваког дана нов транспорт одвозио је једну групу Срба у Солун. Транспорт војника је вршен старим торпедним бродовима, али

²² Др Милдред Стејли (Dr Mildred Ernestine Kaholamoana Staley, 1870–1945), родила се у Хонолулу, након Оксфорда, дипломирала је медицину на Медицинском факултету за жене у Лондону. Службовала је у женској болници у Калкути, Индији и Малезији. Од септембра 1914. др Милдред је у болници СПФ у Крагујевцу, након повлачења у болници СПФ на Крфу (1916–1917). Др Стејли је носилац Ордена Светог Саве IV реда.

²³ Lady Grogan, the personnel of the SRF for Corfu, the British Journal of Nursing, February 19, 1916, Vol 56, 165.

²⁴ Dr Mildred Ernestine Staley, „War Service with the Serbian Army“, A Tapestry of Memories, Hawaii, 1944, 172.

се очекивао губитак најмање десет посто, због дејства подморница. Јадни сломљени људи...изгледали су много старији него што су били, потпуно истрошени. Французи су их брзо отпуштали из својих болница, јер су мислили да ти људи никада неће више бити војници....Неки од мојих Срба умиру, јер више не желе да живе...Многи су неизлечиви и умиру полако, јер немогу да сваре најједноставнију храну.“²⁵²⁶ Др Мод је саосећала са патњама великог броја српских војника и питала се колико њих никада више неће видети своје домове и Србију. У болници у Агиос Стефаносу, поред британског болничког особља радило је око 15 српских болничара. Половином септембра 1916, господин Алвин Мод је са својим енглеско-српским особљем пребацио болницу са Крфа на Солунски фронт.

Шеста болница Српског потпорног фонда на Солунском фронту (The Serbian Relief Fund Hospital, Unit No.6)

По реорганизацији српске војске и српског војног санитета, болница СПФ с Крфа је прешла на Солунски фронт. Медицинска екипа се, у истом саставу, искрцала у Микри, недалеко од Солуна, а радила је као пољска болница. Било је то септембра 1916, када су почеле битке за Кајмакчалан. Нове потребе санитетске службе донеле су поновни распоред, па је болница прешла у место Соровић (данас Аминдеон), на обали језера Острово, поред пруге између Солуна и Монастира (данашњег Битоља).

Господин Едвард Ворен (Edward E. P. Warren) је организовао административна питања у болници, док је др Алдо Кастелани са др Вилијамом Едвин Хеигом и лекаркама др Адом Мекмилан, др Гертрудом Мекларен, др Милдред Стеили и др Леном Потер био задужен за организацију медицинске службе. Болничко особље је чинило око петнаест медицинских сестара и болничарки, од којих су многе већ претходно радиле у Србији у саставу медицинских јединица СПФ. Марта 1917, на место главне медицинске сестре је постављена госпођица Доналдсон (Mary Steuart Donaldson), а са њом је стигла и госпођица Ричардс (S. R. Richards), медицинска сестра, која ће доцније радити на збрињавању српских избеглица на Корзици.

У болници у Соровићу радила је и Дороти Њухол (Dorothy Minnie Newhall, 1884–1975),²⁶ медицинска сестра и санитарни инспектор, у служби СПФ од 1915–1919, у болници у Крагујевцу, у повлачењу, на Солунском фронту, а по ослобођењу у болници СПФ у Нишу.

²⁵ Fedunkiw P. Marianne, Women Physicians Serving in Serbia, 1915–1917: the Story of Dorothea Maude, History of Medicine, Volume 4, No.1, 2007.

²⁶ Dorothy Newhall, The Diary of a Trekker in Serbia је део сачуваних записа Дороти Њухол о раду у Србији и повести о повлачењу, који се чувају у архиву

Пољска болница, смештена испод неколико шатора, са капацитетом од 200 постеља, убрзо је примила 350 рањеника и болесника, а како је број пацијената растао потражили су смештај у згради са 500 постеља. Пресељењем у школску зграду у Соровићу, Шеста болница СПФ наставља рад под називом „Српско-енглеска болница број 2“. Болница у Соровићу је пружила драгоцену помоћ у збрињавању великог броја српских рањеника после Кајмакчаланске битке, заједно са Болницом шкотских жена у Острову, на челу са др Агнес Бенет и српским хирургом др Чедомиром Ђурђевићем, руководиоцем Трећег српског хируршког завојишта.

По ослобођењу Битоља, др Вилијам Едвин Хеиг је у договору са др Романом Сондермајером (1861–1923), начелником српског војног санитета организовао мобилне медицинске екипе. Екипе су из Соровића прешле у Битољ и околна села отварајући истурене амбуланте за медицинску помоћ становништву, а у циљу спречавања епидемија. У једној од екипа су биле сестре Изабел Мекфејл, медицинска сестра и др Кетрин Мекфејл (Dr. Katherine S. Macphail, 1887–1974), лекарка из Глазгова, која је јануара 1915. стигла у Србију у саставу Болнице шкотских жена и радила у Крагујевцу. Како се спремања велика офанзива на Солунском фронту, мобилне екипе СПФ су распоређене по околним селима, где су вакционисале лекално становништво. Др Мекфејл је са Хилдом Вилис (Hilda Willis) Роуз Стоун (Rose Stone) и Изабел Мекфејл (Isabel Macphail) обављала вакцинацију у Броду, селу са око 400 становника, које се налазило на југоисточном делу Битољског поља. Др Хеиг је предводио медицинску екипу СПФ од пет добровољаца, у којој је била и Дороти Бриндли (Miss Dorothy Brindley, доцније госпођа Милић), предходно чланица Сторбартове мисије у Крагујевцу. У Битољу је екипа организовала амбуланту за пружање помоћи, углавном становништву, које је било изложено честом бомбардовању. Остатак особља је наставио да ради у Соровићу до октобра 1917, а сеобом у село Кремјан, болница је преузела здравствену бригу за локално становништво искључиво.²⁷

Екипи СПФ се придружила госпођа Кетрин Харли (Mrs Catherine Mary Harley, 1855–1917), са ћерком Едит Харли (Edith Harley), као помоћ избеглим лицима и становницима Битоља. Госпођа Кетрин Харли је страдала приликом бомбардовања Битоља. Сахрањена је 7. марта 1917, са свим војничким почастима у Солуну, на Зејтинлику, као једина жена на војничком гробљу, где почивају хиљаде савезничких војника.

Др Алдо Кастелани је претходно био ангажован у Србији, где се борио на сузбијању велике епидемије пегавог тифуса. Био је члан медицинске мисије др Ричарда Стронга (Dr Richard P. Strong), професора за тропске болести са Харвард Универзитета. Мада се дуго година бавио тропским болестима, истраживао у Африци, др Алдо Кастелани је као члан медицинске мисије у Србији, на Крфу и Солунском фронту понео нова искуства и сазнања. О томе сведоче његови радови, објављени у међународним стручним часописима: „Тропске болести на Балкану“ (the

²⁷ Исто, 53–57.

Tropical Diseases in the Balkans, 1917) и „Тропске болести проузроковане микроскопским организмима у зони Балкана“ (Tropical Disease due to Microscopic Organisms in the Balkanic Zone, 1919).

Са Крфа на Солунски фронт прешла је и Енглеска болница за лечење рањених савезника (the Wounded Allies Relief), под управом господина Алвина Мода, са српско-енглеским особљем у саставу. По добијеном распореду, септембра 1916. Енглеска болница је припојена српском Рехабилитационом одељењу у Водени. Како је болница била „смештена у једној великој кући, пуној стеница и буба, која је претходно коришћена за болницу за оболеле од тифуса“, требало је уложити много труда до пријема првих пацијената. У Водени болница је продужила рад под новим именом „Привремена српско-енглеска болница број 1“.

У Водени, у Привременој српско-енглеској болници бр. 1, поред бројног особља била је и лекарка др Доротеа Клара Мод, којој је то била трећа служба са Србима. Она је била у саставу Пете јединице СПФ у Србији (у Пожаревцу и Београду), придружила се свом стрицу господину Моду у оснивању болнице на Крфу, учествовала у сељењу болнице на Солунски фронт. Анестезиолог и хируршки помоћник, др Доротеа Мод је продужила своју лекарску мисију у мешовитој болници у Водени. У саставу Привремене српско-енглеске болнице број 1, др Мод је обављала лекарске дужности у лечењу и рехабилитацији тежих рањеника и болесника од 14. октобра 1916. до 30. априла 1917, када је због све учесталијих напада маларије, отишла са Солунског фронта. Др Доротеа Мод се радо сећала проведених дана са Србима у Србији и на Солунском фронту, што потврђује запис у њеном дневнику: „Свако ко је икада радио за Србе постао им је привржен. Ја нисам била изузетак и једва сам чекала да им се вратим.“ „Напуштам Водену са много, много жалости за моје драге Србе, које никад нећу заборавити... Сви могући пацијенти и сви српски војници, које смо довели са Крфа су се постројили да ми кажу довиђења. Доцније су се руковали са мном, салутирали ми и заједно узвикали 'Збогом'. Био је то страشان тренутак.“²⁸ Године 2006, ратни дневник др Мод је доживео позоришно извођење у Оксфорду и у Јорку (Канада), а пре неколико година овим комадом отворен је међународни конгрес медицине у Будимпешти.

Српски потпорни фонд на Корзици

Уз српску војску повлачио се и народ. А оно се одвијало у неколико праваца. За колону која је долазила долином Вардара, најближа станица је била Флорина, град на грчкој територији најближи Монастиру (Битољу). Доктор Вон (Dr Vaughan) је са неколико својих сарадника импровизовао прво прихватилиште српских избеглица у Флорини. Сер

²⁸ Опширније: Бојић, Душица, Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921), Београд, Завод за издавање уџбеника, 2007.

Едвард Бојл је у договору са др Мери Блер (Dr Mary Blair), доцније управница Болнице шкотских жена на Корзици, организовао прихватни центар, где је пружена прва помоћ великом броју српских избеглица. Како је број растао на хиљаде, тако се приступило заједничком договору о њиховом збрињавању. Са Солунског фронта 1916. је транспортовано на Корзику преко 6.000 српских избеглица. Помоћ је дошла од представника француске владе, српског Црвеног крста, Болнице шкотских жена и СПФ.²⁹ Донета је одлука да Болница шкотских жена организује здравствену службу, а СПФ буде задужен за социјална питања и набавку болничке опреме и других потреба српске колоније избеглица. Тако су представници СПФ отворили магацин санитетског материјала, болничке опреме, хране и одеће, одакле су болнице и диспанзере снабдевали креветима, ћебићима, постељином, а избеглице лековима, храном и гардеробом.

Управа СПФ на Корзици била је под руководством сер Едвард Бојла (Sir Edward Boyle), и његове мајке леди Бојл (Lady Boyle), а међу агилним члановима били су: суфражеткиња Кетлин Кортни,³⁰ социјалне раднице Маргарет МекФеј и Франческа Вилсон, сараднице (Maud Radford Warren, Bankart, S. R. Richards, Bunyan, Scammell) и господин Инес (Mr Innes).

Пошто је Болница шкотских жена³¹ организовала медицинску негу на Корзици, СПФ је преузео рехабилитацију и опоравак српских избеглица и опремање болница. Истовремено је француска влада прихватила на хиљаде српских избеглица и пружила им гостопримство, не само на Корзици већ у целој Француској. Организовати, „излечити и повратити у нормалан живот део изнемогле српске нације... Било је то поновно стварање нације сломљене и расуте по свету... опоравити и вратити у живот људе, жене, децу која умиру... Дочекани су као хероји. Али какав јадан призор, били су то скрхани људи, многи нису могли да стоје, толико истрошени и изнурени, неки без ногу, други рањени, сви тужно запуштени, али сви одлучни, отресити до последњег.“³²

³⁰ Кетлин Кортни (Kathleen D'Olier Courtney, 1878–1974), сифражеткиња, помагала организацију српских избеглица на Корзици, подржала „Фонд спасите децу“, претече УНИЦЕФА. Носилац Ордена Светог Саве.

³¹ Болница шкотских жена (the Scottish Women's Hospital): Корзика јединица (the Corsica Unit), у Ајачију на Корзици, од 25. децембра 1916. до јуна 1919, примила је 1.704 болничких пацијената и 15.515 амбулантних пацијената, под руководством: dr Mary Blair, dr Mary Phillips, dr Elizabeth Courtland, dr Matilda MacPhail, dr Edna Guest и dr Honoria Keer.

³² McLaren, Eva Shaw, A History of the Scottish Women's Hospitals, Hodder & Stoughton, London, 1919, 229–234.

³² Др Елси Мод Инглис (Dr Elsie Maud Inglis, 1864–1917), Шкотланђанка рођена у Индији, завршила медицину у Шкотској. Уз помоћ Шкотске федерације удружења жена сафражеткиња, 1914. је основала Болницу шкотских жена (the Scottish Women's Hospitals for Foreign Service). Од 14 основаних болница, десет је било намењено српском народу: четири болнице су радиле у Србији, три на Солунском фронту, једна на Руском фронту

СПФ је за потребе српских избеглица основао малу болницу, намењену углавном туберкулозним болесницима и рековалесцентима на Корзици, у Бастији. Особље: др Кетрин Мекфејл (Dr Katherine S. Macphail), дипломирала медицину у Глазгову (1911), главна медицинска сестра Ричардс (Miss S. R. Richards), којој су асистирале госпођице (Вунан) и (Scammell), обучене медицинске сестре са претходним искуством у Србији.

Маргарет МекФеј (Miss Margaret Stewart McFie, 1890–1971), са дипломом француског са Оксфорда, чланица Пете јединице СПФ (Друге британске фармерске јединице), радила је у Пожаревцу, где је научила да говори српски. На Корзици по други пут са Србима, требало да осмисли живот у српској избеглој колонији са зоо породица. Оснивањем радионице женске домаће радиности у Бокоњанију, доцније у Ајачију, направљен је први корак ка оздрављењу и опоравку људи без дома и отаџбине. Уз помоћ СПФ, у селима Корзике, где су живеле српске избеглице, отворене су радионице ткаља и веза, а мушкарци су обучавани разним занатима: од столарског, опанчарског до керамичарског. У овим радионицама направљени су бројни примерци српске домаће радиности, ткани ћилими, везени везови и плетени одевни предмети, који ће бити постављени на изложби СПФ у Лондону, организованој поводом прославе Косовског дана, на Видовдан 1916.

Мада у изгнанству, српска влада је наставила своје постојање. Прва седница Парламента одржана је на Крфу, обновљена су министарства, српска црква, Црвени крст, школе, издаваштво, позориште, радионице итд. СПФ је на Корзици помогао оснивање и подржаво рад аматерског позоришта, школе и цркве, који су постали духовно језгро српске избегле колоније.

Франческа Вилсон (Miss Francesca Willson, 1888–1981), пореклом из Њукастла, позивом Комитета СПФ придружила се Маргарет Мекфеј на Корзици. Као социјална радница са дипломом Кембриџа, учествовала је у рехабилитацији и опоравку српских избеглица и војника на Корзици и у Бизерти. Захваљујући њеним записима са Корзике, Бизерте, потом и ослобођене Србије, сачувана је сага избегле српске колоније у Великом рату. О својим искуствима и мисији добротинства објавила је књиге: *На ивици хаоса, Сећања на социјални рад у и између три рата* (In the Margin of Chaos, Recollections of Relief Work in and between Three Wars, London, 1944), *Портрети и скице из Србије* (The Portraits and Sketches of Serbia, London, 1920), *Југословенска Македонија* (Yugoslavian Macedonia, London, 1930).

СПФ је организацијом помоћи на Корзици и Бизерти допринео да српске избеглице и рековалесценти поднесу судбину избеглиштва као борбу, а не као тугу. Велики допринос дале су социјалне раднице, Мар-

и Добруци, по једна болница на Корзици и у Француској. Др Инглис је носилац Орде-на Белог орла.

гарет Мекфеј и Франческа Вилсон, које су на Корзици пре свега сместили избеглице по приватним домовима да живе са локалним породицама по селима. Оне су спровеле акцију фонда у „отварању школа, диспанзера, цркве и радионице за избеглице, и свега што је могуће да им пружи културан живот, како би им живот у избеглиштву био не само једва подношљив, већ и користан“.

Српски потпорни фонд у Тунису

После повлачења српске војске преко Црне Горе и Албаније, уз помоћ савезника, велики број српских војника је пребачен на лечење и опоравак у Бизерту и друга места Туниса, који је тада био под француском доминацијом. И док је француски санитет организовао болнице за лечење српских војника, СПФ је организовао рехабилитацију српских инвалида. Рехабилитација је била организована у оквиру Инвалидског одреда, са централом у касарни Ламбер и неколико својих одељака у околини Бизерте и другим деловима Туниса. Комитет СПФ је послао свог представника Ворда (Ward), који је пратио први контингент избеглица са Крфа у Алжир и Мориса Вилсона (Maurice Willson) у Бизерту, средином 1916. Доцније су у Бизерту стигле Вилсонова сестра Франческа Вилсон и Маргарет Мекфеј, које су претходно бринуле о рехабилитацији и опоравку српских избеглица на Корзици. Екипи су се придружиле госпођице Браун (Brown), терапеут и Хил (Hill), која је била обучена да прави удлаге. Чланови СПФ су, у сарадњи са српским Инвалидским одредом, основали Дом за тешке болеснике. Дом се налазио у Бен Негру, недалеко од Бизерте и радио је под управом госпођице Паор.

У скоро сваком већем месту у Тунису и Алжиру налазила се по нека болница или више њих, која је примала српске болеснике и рањенике на лечење. Биле су то по једна болница: у Сиону, Харубији и логору у Бизерти; једна велика болница са баракама у Фервилу, две болнице у граду Тунису, болница у Константину и болница за грудоболне у Кап-Матифу, неколико болница у Алжиру. Истовремено су у Тунису основани и Рехабилитациони центри, у Ламберт касарни, у Надору и баракама Бен Негра, брду изнад Бизерте. Болница у Сиди Абдулах (Sidi Abdullah) на обали Бизертско језера, под управом др Ангела Хеснарда (Dr Angelo Hespard) примала је пацијенте са нервним обољењима. Лекар у морнарици из Бордоа, др Хеснард, аутор књиге о нервним болестима, пожртвовано се бавио опоравком српских војника. Његови пацијенти су у оквиру лечења имали масажу, купање и физиотерапију, а болничка одељења су била чиста и удобна. Др Хеснард је подржао идеју чланица СПФ, о издвајању нервно оболелих пацијената из Ламберт касарне и кампа у Надару, и оснивању посебног дома за њих. А само камп у Надору имао је око 6.000 српских војника.

У циљу што ефикаснијег опоравка српских војника и рањеника после Горничевске и Кајмакчаланске битке, основана су рехабилитаци-

она одељења у Бизерти, на Солунском фронту (одељења у Зејтинлику и Водени), на Крфу и француском граду Тулону. Залагањем српског војног санитета успешно је радило Рехабилитационо одељење на Зејтинлику, а др Милош Ђ. Поповић са својим сарадницима у Водени отворио Рехабилитациони центар, са болницом за тешке болеснике, зубном станицом и скаутским логором за избеглу српску децу.

Међу бројним присталицама неопходне рехабилитације српских војника у Солуну била је др Ен Луиз Мекилрој (Dr Anne Louise McIlroy, 1874–1968), руководилац Јединице „the Girton&Newnham“, Болнице шкотских жена, касније прва жена професор на Медицинском факултету у Лондону. Она се још у време рата залагала за оснивање инвалидских рехабилитационих одељења, а по ослобођењу Србије, подржала је формирање првог ортопедског центра под Авалом. Др Мекилрој је 1918. у Солуну, у оквиру Болнице шкотских жена основала Ортопедски центар Калкута (the Calcutta Orthopedic Centre) са 500 постеља, који је настао захваљујући прилозима, који су стигли из Индије. Маргарет МекФеј је у оквиру Рековалесцентног одељења у Лазуазу и Инвалидског одреда у касарни Ламберт, окупила један број слепих српских војника, како би започела реедукацију инвалида са посебним потребама, према личним наклоностима и способностима. Помоћ у наставним средствима за слепе стигла је од сер Артура Пирсона (Sir Arthur Pearson), организатора војничке реедукације, с којим је МекФеј радила на програму за слепе, у Лондону, 1914. Великим залагањем Вељка Рамадановића (1874–1943), који је пре рата у Прагу завршио учитељску школу и обучио се за наставу деце без вида и слуха, а подршком Маргарет МакФеј, овај мали Завод за слепе у Тунису применио је Брајову азбуку у образовање слепих. Помоћ СПФ из Лондона и „Сталног фонда за помоћ слепима из рата“ (the Parmanent Blind Relief War Fund) стигла је из Париза и школа за слепе је из бараке пресељена у зграду касарне Ламберт. Ова школа за слепе, која је заживела у време рата у Тунису, по ослобођењу је послужила као основа за отварање модерног Дома–Института за слепе у Земуну, којом ће руководити Рамадановић све до 1941. године.

У оквиру рехабилитације српских војника инвалида, Морис Вилсон је са другим члановима СПФ организовао течајеве за описмењавање и обуку у разним занатима, где ће се оспособити бројни столари, обућари, бербери, штампари, лимари, плетари, сарачи, пинтери. Разни курсеви и радионице нису имали само сврху образовања, већ су били део терапије у бржем психо–физичком опоравку. Важно је напоменути да је српска војска у Северној Африци имала свој официрски дом, цркву, школу, позориште, хор, оркестар, изложбе и штампарију. Штампарија српских инвалида у Бизерти објављивала је (искључиво на ћирилици) лист „Напред“, збирке епске поезије „Србијански венац“ и „Споменица“, књиге поезије и прозе, француско–српски речник, као и преводе са француског и латинског. Поред издаваштва, српски војници су у Тунису

приређивали продајне изложбе домаће радиности, и основали аматерско позориште, које је би само за једну представу окупило преко три хиљаде гледалаца.

Српски потпорни фонд и прослава Дана Косова у Енглеској

Чланови СПФ су се залагали за промоцију српске историје и културе, ради бољег упознавања британске јавности са српском традицијом. У том циљу у Британији су одржане бројне манифестације, међу њима „Дан српске заставе“ (the Serbian Flag Day) и „Дан Косова“ (the Kosovo Day). За прославу Дана Косова 1916, основан је Национални комитет под председништвом др Елси Инглис,³³ секретаром г. Ситон Вотсон и члановима: леди Каудри, госпођа Стобарт, леди Гроган, леди Пеџет, Евелина Хаверфилд, госпођа Гертруда Карингтон Вајд, др Џејмс Бери, др Флоренс Дикинсон Бери, отац Перси Деармер, госпођа Кинел и други. Српску страну у Комитету су представљали отац Николај Велимировић и др Милан Ђурчин, песник и публициста.

Тајмс је објавио програм свих свечаности поводом обележавања Дана Косова, на Видовдан, 28. јуна 1916. Одштампано је хиљаде летака са песмом „О Косовском боју“, у преводу Елодије Мијатовић, песме „Косово“, од Клод Аскју, коју је превео Милутин Бојић, српске националне химне „Боже правде“ у преводу Елизабет Христић, Косово дан 1389–1916, од оца Николаја Велимировића итд. Прослава је одржана широм Британије, о Србији се говорило у 20.000 школа, док је највећа свечаност била у Лондону. Поред говора српског посланика Матије Бошковића, Николај Велимировић је после свечане литургије одржао беседу „Душа Србије“ у знаменитој катедрали Светог Павла. Захваљујући прослави Косовског дана, прикупљена је велика донација за помоћ српском народу.

Српски потпорни фонд у Србији у послератном периоду

Мисија СПФ намењена српском народу настављена је и у послератном периоду. По неким подацима, донације су се после рата увећале троструко, а међу приложницима уписала су се имена филантропа из целог света.

Од октобра 1918–1921, у Србији су радиле болнице СПФ: у Нишу, Прокупљу, Алексинцу, под руководством др Франка Клемова (Dr Frank Gerard Clemow),³⁴ епидемиолога, признатог стручњака у међународној хигијени, директора СПФ у Србији (1918–19). Српско–Енглеска болница

³⁴ Др Франк Клемов (Dr Frank Gerard Clemow, 1862–1939), дипломирао медицину у Единбургу (1885), диплому јавног здравља стекао на Кембриџу (1892), доктор медицинских наука, био је руководилац Јединице британског Црвеног крста, која је радила у Пљевљима од фебруара 1915. све до повлачења. После Првог светског рата руководилац болница СПФ у Србији.

број 2 са Солунског фронта продужила је своју мисију у Нишу.³⁵ Болница је била у саставу: санитарских официра – мајора др Чарлса Хардвика (Dr Charles Hardwicke, рођен 1876, у Wednesbury, Staffordshire, England), директора СПФ (1920), мајора др Сатерленда (Dr Sutherland), хирурга, др Лејмана (Dr Leuman, који је био и лекар нишког дечијег сиротињског дома), болничарке и 143 српских војника, који су радили у овој болници још од Солунског фронта. Главна медицинска сестра је била Miss A. M. L. Faden (из Лидса), док је већина медицинских сестара и болничарки била са Србима од марта 1916, прво у болници на Крфу, потом на Солунском фронту. Сестринство је било у саставу: госпођице D. Applin, E. Arden, Helena Bird, M. Blaxall, E. Charter, G. Chattin, M. Day Metcalf, G.L. Edman, M. Gearey, M. A. McElhone, Hilda Marston, M. Martin, J.W. Tompkins, W.L. Yorkston, Frances Latham.³⁶ У болници је радила и аустралијска медицинска сестра Џејн Едит Мекеј (Jane Edith MacKay, 1875–1961), која је са Србима била на Корзици. Пре почетка рада свих ових болница претходило би долазак санитарног инспектора Дороти Њухол (Dorothy Minnie Newhall), која је са својом екипом извршила неопходну дезинфекцију и дезинсекцију болничких просторија. У оквиру рехабилитације основан је санаторијум за оболеле од туберкулозе у Нишкој бањи (100 постеља), који је отворио изасланик СПФ др Хери (Dr Hargy), дом за слепе у Земуну, доприносом Маргарет Мекфеј – удове Димитријевић. Залагањем др Луиз Мекинлрој (Dr Louise MacIlroy), Морис Вилсона (Maurice Willson), Франческе Вилсон (Francesca Willson) и мајора Ховија (Dr Howie), отворено је Рековалесцентно одељење са ортопедским центром за инвалиде под Авалом (код Шупље Стене, на 22 км. од Београда). СПФ је такође подржао оснивање Енглеско–српске дечије болнице у Београду (доцније пресељена у Сремску Каменицу), под управом др Кетрин Мекфејл, која је дошла у Србију на шест месеци, а остала скоро тридесет година.

У организацији СПФ установљени су тзв „диспанзери“, који су имали улогу хитних станица за указивање лекарске и социјалне помоћи у Крагујевцу, Митровици, Новом Пазару, Грделици, Предејану и другим варошима широм земље. Материјалном подршком СПФ један број српских ученика и студената се школовао у Великој Британији у време рата и наставио у послератном периоду. Српски потпорни фонд је подржао лични фонд доктора сер Џејмса Берија (Sir James Berry, 1860–1946) и његове супруге лекарке леди Френсис Бери (Dr Lady Frances May Dickinson Berry, 1857–1934), установљен да помогне специјализацију југословенских лекарки и студенткиња медицине у В. Британији, као и обучавање медицинских сестара у Србији.

³⁵ По ослобођењу 1918, у Нишу су обновљене болнице: Војна болница под управом др Јована Хаџи Богдановића, Окружна болница, са управницом др Евом Хаљецком и лекарским помоћником Валтером Рукавином, Српско–Енглеска болница број 2, установа Српског потпорног фонда са 200 постеља и диспанзером, пресељена са Солунског фронта (из Соровића), била је прво смештена у згради Гимназије, потом у баракама између зграде Пастеровог завода и комплекса Окружне болнице.

³⁶ The Serbian Relief Fund”, The British Journal of Nursing, February 22, 1919, p 126.

Од СПФ је у Србију стигла помоћ за одржавање бројних радионица и занатских школа, за популаризацију домаће радиности широм краљевства, као подршка Колу српских сестара у школовању питомица, у збрињавању ратне сирочад и њихово даље школовање. У заштити деце истакла се госпођа Гертруда Карингтон Вајлд (Mrs Gertrude Carrington Wilde, 1856–1945), која је подржала изградњу Енглеско–Српског дечијег дома у Нишу, који је почео да ради 1926. Флоренс Мо (Miss Florence Maw) и Џин Ренкин (Miss Jean Rankin),³⁷ наставница и управница дома, су као чланице мисије СПФ дошле у Србију први пут 1915, учествовале у великом повлачењу, биле у болничкој мисији на Корзици и Солунском фронту. По ослобођењу су се вратиле Србији, да брину за ратну сирочад, а под кровом Енглеско–српског дечијег дома у Нишу, од 1926–1946, очувале и усмериле на даље школовање велики број штићеника.³⁸ Дом је наставио трајање, а данас ради као интернат за средњошколце. Српски потпорни фонд је основан у Лондону, септембра 1914, с циљем да помогне српски народ у Србији и у изгнанству у време Првог светског рата. По ослобођењу формирањем нове државе мисија доборочинства Српског потпорног фонда се проширила широм Краљевине СХС.

Закључак

Највећи број медицинских јединица и мисија основан током Првог светског рата, ослобођењем је престао да постоји, док је Српски потпорни фонд наставио с радом. Делатност СПФ у Србији, и за Србе на разним фронтима, обухватала је: прве хируршке болнице, медицинске екипе за лечење инфективних болести у време велике епидемије пегавог тифуса у Србији, болнице на Крфу и Солунском фронту, центре за рехабилитацију српских војника у Тунису, бригу о српским избеглицама на Корзици, заробљеницима у логорима, помоћ локалном становништву у Србији, и у послератном периоду. Око сто лекара и преко 700 медицинских сестара, болничара и других чланова учествовало је у деловању СПФ, у седмогодишњем трајању, од 1914. до 1921, а неке акције су потрајале све до 1953. године.

Мисија СПФ у Србији и са Србима у изгнанству уписала се у међународну историју, медицину и књижевност. Први светски рат забележио је милионске људске жртве и велика ратна разарања. Изгинула је трећина становништва Србије.

³⁷ Miss Florence Maw, чланица Јединице СПФ, под управом госпође Стобарт у Крагујевцу и Miss Jean Rankin у Јединици СПФ, на челу са леди Пеџет у Скопљу, бринуле су о српским избеглицама на Корзици, а по ослобођењу у Нишу, посвећују се чувању и школовању ратних сирочића.

³⁸ Славица Поповић Филиповић, Српски потпорни фонд и госпођа Гертруда Карингтон Вајлд, Ниш, Нишки Весник, бр. 73. април 2012. (такође: www.rastko.net/medicina.)

Насупрот овом рађала су се добочинства. Овај запис о вишеструком деловању Српског потпорног фонда, завршавамо речима да су рат и мир сагледани кроз пожртвованост појединаца овог независног друштва, оставили путоказе и смисао, који и после скоро сто година представљају пример неопходног човекољубља.

Литература

1. Krippner, Monica, *The Quality of Mercy, Women at War, Serbia 1915-18*, London, 1980.
2. Поповић Филиповић, Славица, Српски потпорни фонд и госпођа Гертруда Карингтон Вајлд, Ниш, Нишки Весник, бр. 73, април 2012.
3. Powell, Anne, 'Lady Paget - the First Serbian Relief Fund Unit, Skoplje', *Women in the War Zone, Hospital Service in teh First World War*, Great Britain, History Press, 2009.
4. The Serbian Relief Fund, *Report of the Mansion House Meeting, March 22nd 1915*, London.
5. The SRF, *Report on Relief work since the enemy occupation of Serbia*, London, May 1916.
6. The SRF organized 2nd British Farmers' Unit, *The British Journal of Nursing*, 54, May 1915.
7. Stanley, M. Monica, *My Diary in Serbia, April 1, 1915-Nov. 1, 1915*, London, 1916.
8. Stobart, Mrs. Mabel, St. Clair, *the Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London, New York, Toronto, Hodder and Stoughton, 1916.
9. Wilson, M. Francesca, *In the Margins of Chaos: Recollections of Relief Work in and between Three Wars*, London: John Murray, 1944.